

Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenleven in verscheidenheid

Notitie 1 van Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2023

Samenleven in verscheidenheid

Notitie 1 van Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2023

Lotte Vermeij

Frieke Vonk

m.m.v.

Bart van Hulst

Lex Thijssen

Joris Broere

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, april 2023

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2023

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: Tineke Dijkstra

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via

DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

1 Samenleven in verscheidenheid

1.1 Inclusief samenleven

De relaties tussen mensen zijn van grote waarde, om te beginnen voor henzelf. Sociale relaties met anderen voorzien in een fundamentele psychologische behoefte (Baumeister en Leary 1995), en leveren daarbij vele voordelen en mogelijkheden op. Mensen met goede sociale netwerken, oftewel veel persoonlijk sociaal kapitaal, zijn hierdoor gelukkiger en gezonder en komen verder in het leven dan anderen (zie bv. Mohnen et al. 2015; Son en Lin 2012).

De relaties tussen mensen zijn ook van algemeen belang. Ze stellen mensen in staat hun gedrag op elkaar af te stemmen en samen doelen te bereiken die ieder voor zich niet had kunnen bereiken. In landen en regio's met veel collectief sociaal kapitaal – waar bewoners bijvoorbeeld veel vertrouwen in elkaar hebben of veel vrijwilligerswerk doen – is meer economische welvaart dan elders (Beugelsdijk en van Schaik 2005; Bjørnskov 2012; Putnam 1992), bestaat minder criminaliteit (Akçomak en ter Weel 2012) en leven mensen langer en in een betere gezondheid (Zoorob en Salemi 2017). Ook is het draagvlak voor collectieve voorzieningen groter (Habibov et al. 2017) en zijn meer mensen bereid iets te doen of laten voor een algemeen belang, zoals duurzaamheid (Kalkbrenner en Roosen 2016; Tam en Chan 2018). Ook tijdens de coronacrisis was dit duidelijk zichtbaar: in regio's met meer collectief sociaal kapitaal volgden meer mensen de regels en adviezen en overleden minder mensen (Amdaoud et al. 2021; Barrios et al. 2021; Charron et al. 2022). De manier waarop mensen samenleven is dus niet alleen een zelfstandige dimensie van de kwaliteit van de samenleving, maar ook een factor die bijdraagt aan andere dimensies, zoals een duurzame samenleving, kansgelijkheid en de kwaliteit van leven van mensen in het algemeen.

In vergelijking met veel andere landen scoort Nederland, samen met andere Noord-Europese landen, vrij hoog op indicatoren van collectief sociaal kapitaal (Beugelsdijk en Van Schaik 2005; Halman et al. 2022). Zo hebben Nederlanders relatief veel vertrouwen in elkaar en doen ze veel vrijwilligerswerk. Ook hebben ze een open houding ten opzichte van LHBTI+'ers (Huijnk et al. 2022) en valt het aandeel Nederlanders dat eenzaam is mee (OECD 2021; Surkalim et al. 2022). Hiermee is niet gezegd dat Nederland een land is met een traditionele of collectivistische manier van samenleven. Relatief veel mensen leven alleen (Eurostat 2022) en de meeste Nederlanders vinden de zorg voor hulpbehoevende ouderen meer een taak van de overheid dan van de familie (De Boer et al. 2020). Als Nederlanders aangeven wat zij waarderen in het Nederlandse samenleven, noemen zij niet alleen het omzien naar elkaar, maar ook de vrijheid, tolerantie en openheid (Beugelsdijk et al. 2019; Den Ridder et al. 2021).

Ondanks de goede scores op de indicatoren van collectief sociaal kapitaal vormt samenleven voor velen ook een bron van zorg; veel Nederlanders zien verharding, verhuftering, egoïsme en polarisatie (Den Ridder et al. 2021; Miltenburg et al. 2022). Al sinds de jaren zeventig vindt een ruime meerderheid van de Nederlanders dat de normen en waarden achteruitgaan (Den Ridder en Dekker 2018). De specifieke pijnpunten veranderen door de jaren heen. Migratie en integratie is al jaren een punt van verdeeldheid en een zorg voor velen (Dekker et al. 2020). De afgelopen jaren werden tegenstellingen voelbaar rond corona en de maatregelen tegen de verspreiding daarvan (Den Ridder et al. 2022; Miltenburg et al. 2022).

1.1.1 Meer verschillen tussen mensen

In verschillende opzichten lijken verschillen tussen Nederlanders groter te worden. Demografisch gezien zorgt migratie voor een groeiend aandeel inwoners met een achtergrond in een groeiend aantal landen (NIDI/CBS 2020; WRR 2020). Sociaal-cultureel gezien spelen individualisering en emancipatie een rol. Hierdoor vormen verschillende bevolkingsgroepen, zoals LHBTI+'ers en personen met een beperking, steeds zichtbaarder onderdeel van de samenleving. Tot slot zouden technologische ontwikkelingen van invloed kunnen zijn op verschillen en de manier waarop deze worden ervaren. Veel Nederlanders ervaren dat sociale media verschillen uitvergrooten en zo bijdragen aan polarisatie (Miltenburg et al. 2022).

Het samenleven met verscheidenheid heeft als positieve kant dat mensen elkaar aanvullen. Verschillen tussen mensen kunnen bijvoorbeeld culturele rijkdom, innovatie en economische welvaart met zich

meebrengen (Hofstra et al. 2020; Rodríguez-Pose en Von Berlepsch 2019). Veel Nederlanders vinden het daarbij belangrijk dat mensen zichzelf kunnen zijn, ook als dat anders is dan wat anderen van hen verwachten (Den Ridder et al. 2021). Maar de verschillen tussen mensen kunnen samenleven ook ingewikkeld maken. Wanneer mensen veel van elkaar verschillen, kan onduidelijkheid en meningsverschil bestaan over welke doelen waardevol en nastrevenswaardig zijn (waarden) en welk gedrag gewenst en acceptabel is (normen). Het denken in *ingroups* en *outgroups* betekent daarbij dat ‘de ander’ vaak tegemoet getreden wordt vanuit vooroordelen en met minder empathie en solidariteit dan de eigen groep (Ellemers 2012).

In de context van maatschappelijke ongelijkheid brengen deze mechanismen uitsluiting en kansenongelijkheid met zich mee. Mensen in maatschappelijke posities met weinig hulpbronnen en macht, zijn hierdoor beperkt in hun toegang tot de verschillende gelederen van de samenleving. Gezien de vele mechanismen die hierbij een rol kunnen spelen, kunnen uiteenlopende groepen te maken hebben met uitsluiting. De behoefte aan een meer inclusieve samenleving klinkt zowel in een *Black Lives Matter* (BLM)-demonstratie, een protest tegen de QR-code als in een demonstratie voor de jeugdzorg. En vaak zijn signalen minder luid, zoals wanneer een jonge man met een longziekte vertelt: ‘Alle leeftijdsgenoten gaan door, die gaan studeren, en zelf zit je een beetje op je zolderkamertje met een Wajong’ (Vermeij en Hamelink 2021: 137). Uitsluiting klinkt ook door in de ervaring van een Turks-Nederlandse studente met vervelende grapjes op haar stageadres: ‘Maar je kon er gewoon niks over zeggen, want dan ben jij weer die allochtoon, dat heb ik wel heel erg gevoeld’ (Huijnk et al. 2015: 196). En in de ervaringen van een vrouw in armoede. Ze vertelt hoe zij en haar lotgenoten zich ‘aan de buitenkant’ van de samenleving lijken te bevinden (Den Ridder et al. 2021: 57).

Het vermogen van een samenleving gedrag onderling af te stemmen en samen gedeelde doelen te bereiken, is afhankelijk van de mate waarin mensen zich bij de samenleving betrokken voelen en mogelijkheden zien. Wie zich betrokken voelt en kansen krijgt, zal zich immers ook meer uitgenodigd voelen deel te nemen in de samenleving en er zo aan bij te dragen. In het licht van de toenemende verschillen is het niet vanzelfsprekend dat mensen zich onderdeel voelen van de samenleving en zich positief verhouden tot anderen in de samenleving. Juist waar mensen samen verschillen overbruggen, kunnen zij ook een gezamenlijke richting bepalen. In deze notitie staat de inclusieve samenleving centraal en het vraagstuk hoe de rijksoverheid deze kan bevorderen, oftewel hoe de rijksoverheid eraan bij kan dragen dat zoveel mogelijk mensen zich bij de samenleving ‘aangehaakt’ voelen.

1.2 Beleid gericht op randvoorwaarden van inclusief samenleven

In het coalitieakkoord wordt het probleemoplossend vermogen van de samenleving op verschillende punten aangesproken (VVD et al. 2021). Zo stimuleert de regering ‘burgerparticipatie en burgerinitiatieven’ (p.1) en maatschappelijke initiatieven om inburgering te bevorderen (p.27). Ook wil zij burgers betrekken bij de energietransitie, door de participatie van bewoners in windenergie te bevorderen (p.8) (zie ook de notitie Verduurzaming vanuit burgerperspectief). Dit aanspreken van de samenleving past binnen een langere beweging waarin de overheid verantwoordelijkheden bij de samenleving wil (terug)leggen (Veldheer et al. 2012). Hoewel het idee dat burgers zelf meer verantwoordelijkheid zouden moeten en kunnen nemen sinds 2014 in het publieke beleidsdiscours minder nadruk kreeg, bleef het op de achtergrond in verschillende beleidsdossiers van kracht, vooral met betrekking tot de lokale samenleving (Blijleven en Kooiker 2022).

De regering voert de samenleving dus op als partner in de aanpak van verschillende maatschappelijke opgaven. Toch lijkt zij het samenleven nauwelijks te zien als doel van beleid (Van Gool et al. 2022). Waar kabinetten in het verleden nog hoge ambities formuleerden in het versterken van ‘de binding tussen bevolkingsgroepen’ (kabinet-Kok II) of ‘het herstel van waarden en normen’ (kabinetten Balkenende), lijkt het huidige kabinet zich meer te richten op de randvoorwaarden van het samenleven. We onderscheiden hier drie clusters van beleid.

1.2.1 Bestrijden van discriminatie en uitsluiting

In het streven naar ‘een samenleving waarin iedereen zichtbaar zichzelf kan zijn’ (VVD et al. 2021: 29) krijgt het tegengaan van discriminatie en uitsluiting en het bevorderen van inclusie en kansengelijkheid veel aandacht in het huidige coalitieakkoord. Het onderwerp is niet nieuw: het eerste artikel van de grondwet is gewijd aan de gelijke behandeling van ‘allen die zich in Nederland bevinden’ en wetten als de Algemene wet gelijke behandeling geven hier invulling aan. Al langer bestaat er beleid om discriminatie tegen te gaan op de arbeidsmarkt, de woningmarkt en in het onderwijs.

Dat het thema hernieuwde prioriteit kreeg heeft te maken met signalen uit de samenleving, zoals de BLM-protesten en de toeslagenaffaire, die discriminatie door de overheid zelf duidelijk zichtbaar maakten (TK 2020/2021a). Om verbinding te brengen in het bestaande beleid – gericht op uiteenlopende uitsluitingsgronden en maatschappelijke domeinen – werden in 2021 een Nationaal Coördinator voor Antisemitismebestrijding (NCAB) en een Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme (NCDR) aangesteld. Ook werd de Staatscommissie tegen Discriminatie en Racisme (SDR) ingesteld, die de regering de komende vier jaar op basis van onderzoek zal adviseren. In zijn eerste werkplan pleit de NCAB onder meer voor een strengere aanpak van online antisemitisme en spreekkoren in voetbalstadions en beleid gericht op meer bekendheid met de Joodse cultuur (NCAB 2022). In het Nationaal Programma tegen Discriminatie en Racisme schetst de NCDR ten eerste het belang van het erkennen van discriminatie en uitsluiting, het leed dat hieruit voortkomt en hoe bestaande wetten en praktijken hierin een rol spelen. Ook pleit hij voor beleid gericht op een hogere meldingsbereidheid van discriminatie (NCDR 2022).

Het kabinetsbeleid krijgt specifiekere vorm in het Actieplan Arbeidsmarktdiscriminatie 2022-2025, dat inzet op een betere naleving van antidiscriminatiewetgeving. Het plan behelst onder andere het vergroten van de bewustwording van wet- en regelgeving onder werkgevers en werknemers, en het ondersteunen van werkgevers bij het bevorderen van kansengelijkheid en inclusiviteit (SZW 2022). Naast werkgevers worden ook gemeenten gezien als belangrijke schakel in de bestrijding van discriminatie. Zo zijn gemeenten verplicht inwoners toegang te bieden tot lokale antidiscriminatievoorzieningen (ADV's), die minimaal discriminatieklachten moeten registreren en melders moeten bijstaan. Ondanks aansporingen vanuit het rijk was het aantal gemeenten dat expliciet antidiscriminatiebeleid voert in 2022 niet toegenomen ten opzichte van 2017: slechts een derde van de (aan het onderzoek deelnemende) gemeenten geeft aan dit te voeren. Wel groeide het aantal gemeenten dat beleid in voorbereiding heeft (Kros et al. 2022).

1.2.2 Het kweken van goede burgers

Burgerschapsonderwijs is gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale cohesie. De verplichting die scholen in het voortgezet onderwijs sinds 2006 hebben, werd in 2021 geconcretiseerd in een nieuwe wet voor burgerschapsonderwijs. Hierin kregen scholen onder meer de verplichting tot ‘het bijbrengen van kennis van, en respect voor de basiswaarden van de democratische rechtsstaat’ (TK 2019/2020: 12) en ‘het ontwikkelen van sociale en maatschappelijke competenties die leerlingen in staat stellen deel uit te maken van, en bij te dragen aan de democratische Nederlandse samenleving’ (p.14). Verder moet de schoolcultuur overeenstemmen met genoemde basiswaarden en leerlingen stimuleren actief met deze waarden te oefenen. Hierbij aansluitend wil de regering de maatschappelijke diensttijd uitbouwen, ‘zodat jongeren in contact kunnen komen met nieuwe leefwerelden, zich inzetten voor de samenleving, nieuwe vaardigheden ontwikkelen en mogelijk ontdekken waar hun passies liggen’ (VVD et al. 2021: 23-24).

Ondanks het grote belang dat breed wordt toegekend aan het burgerschapsonderwijs, blijven Nederlandse leerlingen in kennis en vaardigheden achter, zowel bij de ambities als bij hun leeftijdgenoten in veel andere landen. Ook zijn er grote verschillen tussen leerlingen op verschillende schoolniveaus (Dijkstra et al. 2021; Inspectie van het Onderwijs 2022a). Een van de obstakels bij het burgerschapsonderwijs is de segregatie in het onderwijs, waardoor leerlingen vaak onderwijs krijgen in scholen met een relatief homogene sociale samenstelling en dus maar weinig oefening hebben met het omgaan met verschillen (Onderwijsraad 2019; Vogels et al. 2021).

1.2.3 Versterken van de lokale samenleving

Als derde en laatste cluster noemen we hier het beleid waarmee de overheid, verspreid over de verschillende terreinen, maatschappelijke uitdagingen wil aanpakken in de lokale samenleving. Hieraan geven gemeenten en andere decentrale partners vorm en uitvoering. Genoemd werd al de taak van gemeenten in het tegengaan van discriminatie. Ook in bredere zin ziet het rijk een centrale rol voor gemeenten in het vormgeven aan het wederkerige proces waarmee de toenemende diversiteit ingepast moet worden in

een sociaal stabiele samenleving. Het gaat dan onder andere om inburgering, het versterken van sociale samenhang in wijken en het tegengaan van segregatie in het onderwijs (TK 2020/2021c).

Vanuit de eerdere transitie in het sociaal domein, hoopte de overheid al dat decentralisatie lokaal maatwerk mogelijk zou maken en daarmee bij zou dragen aan een meer zorgzame samenleving (Kromhout et al. 2020). Wanneer personen in een kwetsbare situatie meer informele steun zouden vinden in hun omgeving, zoals via mantelzorg, zorgcoöperaties en laagdrempelige activiteiten in de buurt, zouden zij minder hulp of zorg van de overheid nodig hebben. Voortbouwend op deze gedachte moedigt het rijk gemeenten aan te werken aan de 'sociale basis', waarin informele netwerken, burgerinitiatieven, vrijwilligersorganisaties, en professionele organisaties ondersteuning moeten bieden aan kwetsbare doelgroepen (Britt et al. 2022; TK 2021/2022a). Met het gecontinueerde programma Onbeperkt meedoen! wil de overheid uitvoering geven aan het in 2016 geratificeerde VN-verdrag Handicap (TK 2021/2022b). Voortbordurend op de eerdere aanpak wil het kabinet een brede maatschappelijke beweging op gang brengen met bedrijven, maatschappelijke organisaties, (ervarings)deskundigen en andere overheden, met als doel dat mensen met een beperking merkbaar minder obstakels tegenkomen in de samenleving. Van gemeenten wordt verwacht dat zij Lokale Inclusie Agenda's (LIA) opstellen met lokale partners en ervaringsdeskundigen. Dat doen ook steeds meer gemeenten: van de 155 gemeenten die hierover bij de meest recente peiling informatie gaven, had 41% een LIA en was nog eens 14% daarmee bezig (Movisie/VNG 2022). Met het eveneens gecontinueerde programma Een tegen eenzaamheid streeft de overheid naar meer bewustwording en meer maatschappelijk initiatief om eenzaamheid tegen te gaan. Ook op dit punt wordt van alle gemeenten verwacht dat zij tot een eigen lokale aanpak komen (TK 2022/2023).

Nieuw is het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid, waarmee het rijk met vijftien gemeenten (en kennisorganisaties en andere partners) wil samenwerken om de weerbaarheid van een aantal kwetsbare wijken te verbeteren (BZK 2022a). Het programma staat een samenhangende aanpak voor, waarin het bestrijden van criminaliteit en verbeteren van de leefsituatie van bewoners een grote rol spelen. Het richt zich echter ook op de lokale samenleving in de zin dat het de eenzijdige bevolkings-samenstelling wil doorbreken en de rol van scholen (en andere op de jeugd gerichte organisaties) versterkt. Na een decennium van weinig aandacht voor de wijken, is hiermee het nationaal wijkenbeleid terug van weggeweest (Bellaart en Uyterlinde 2021).

1.3 Actuele stand van zaken

Zoals gezegd richten wij ons in deze notitie op het vraagstuk hoe de rijksoverheid een inclusieve samenleving kan bevorderen, waarbij we een inclusieve samenleving zien als noodzakelijke voorwaarde voor een samenleving die in staat is om gedeelde doelen te bereiken, die weerbaar is. In de huidige paragraaf schetsen we in grove streken hoe Nederland ervoor staat.

1.3.1 Samenleven in cijfers

Samenleven gaat over hoe mensen zich onderling tot elkaar verhouden, en dat doen zij in een grote variatie aan verbanden. Deze verbanden kunnen globaal gerangschikt worden van nabij tot veraf (zie bv. Bronfenbrenner 1995; Cacioppo et al. 2015; Sutcliffe et al. 2012). Nabije sociale verbanden zijn kleiner in omvang, intiemer en (tijds)intensiever dan verder afgelegen verbanden. Deze 'schillen' in de verbanden waarin mensen met elkaar samenleven, vervullen verschillende functies voor mensen (Granovetter 1983; Wellman en Wortley 1990) en zijn op verschillende manieren georganiseerd.

Als we het hebben over *de Nederlandse samenleving*, dan gaat het om een groot verband van mensen die elkaar in verreweg de meeste gevallen niet persoonlijk kennen. Het is daarmee een abstract verband, maar dat neemt niet weg dat een land vaak ervaren wordt als een gemeenschap (Anderson 1983). Ervaringen van in- en uitsluiting in 'de Nederlandse samenleving' kunnen te maken hebben met de mate waarin mensen zich herkennen in wat ze zien in de media en in de landelijke politiek. In de *leefwereld* nemen mensen wél persoonlijk deel aan de samenleving. Deze leefwereld speelt zich af in publieke en semipublieke plekken, zoals verenigingen, winkels, scholen, kantoren, online platforms, buurten en uitgaansgelegenheden. Mensen komen hier zowel bekenden als onbekenden tegen. Vooral de leefwereld krijgt vaak veel gewicht toegekend voor het grotere geheel. Het is in de leefwereld dat democratische waarden geoefend moeten worden en dat nieuwkomers moeten integreren. De leefwereld zou voor iedereen toegankelijk moeten zijn, zodat iedereen kan deelnemen. Het dichtst bij mensen zelf bevinden zich partners, familieleden en goede vrienden. In deze *persoonlijke sfeer* verlenen mensen elkaar emotionele

steun, vertrouwelijk advies en financiële hulp (Wellman en Wortley 1990). Zo zijn het vooral familieleden die mantelzorg verlenen en helpen met de opvoeding van kinderen (De Boer et al. 2020; De Roos et al. 2021). Mechanismen van uitsluiting in de persoonlijke sfeer worden doorgaans niet gezien als onderwerp van beleid, maar de gevolgen zijn dat wel. Wanneer mensen eenzaam zijn of hulp nodig hebben en het eigen netwerk te weinig soelaas biedt, geldt dat als een maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Kader 1.1 Met ons gaat het goed, met de Nederlandse samenleving minder

Het bekende adagium 'met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht' (Schnabel 2018) verdient enige nuancering. Het is namelijk niet zo dat Nederlanders zich zorgen maken over elke 'ons'. Het samenleven in de persoonlijke sfeer en de directe leefomgeving waarden de meeste mensen juist positief. Zo gaven Nederlanders de afgelopen jaren weliswaar beduidend hogere score aan hun 'eigen leven' (7,9) dan aan 'de Nederlandse samenleving' (6,7) en 'de regering' (6,0), maar hun 'vrienden- en kennissenkring' (8,3) en 'woonomgeving' (8,3) nog net iets hoger (zie bijlage A, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie). Dit kwam ook naar voren in een eerder onderzoek waarin mensen het samenleven 'in hun buurt' (7,1) hoger waardeerden dan het samenleven 'in Nederland' (5,9) (Den Ridder et al. 2021).

De grote betekenis van de eigen sociale omgeving, blijkt ook in statistische samenhangen: hoe mensen hun vrienden- en kennissenkring en hun woonomgeving waarden, hangt sterk samen met hoe zij hun eigen leven waarden. Hoe zij de Nederlandse samenleving waarden staat hier juist grotendeels los van, maar houdt daarentegen wel verband met hoe zij aankijken tegen de Nederlandse regering. Hoe mensen de Nederlandse samenleving ervaren, zegt dus weinig over hoe zij hun eigen leven ervaren. Dit betekent natuurlijk niet dat de kwaliteit van de samenleving niet van grote invloed is op de kwaliteit van het leven, bijvoorbeeld door de veiligheid en welvaart die een goed functionerende samenleving biedt.

In deze notitie schetsen we de sociale samenhang in de verschillende verbanden waarin Nederlanders samenleven. We doen dit aan de hand van indicatoren die informatie geven over de manier waarop mensen het samenleven en hun inclusie daarbij ervaren. We gaan achtereenvolgens in op ontwikkelingen en verschillen in het samenleven in Nederland (§ 1.3.2), in de leefwereld (§ 1.3.3) en in de persoonlijke sfeer (§ 1.3.4).

Vanzelfsprekend zijn er eindeloos veel verschillen tussen mensen die een rol kunnen spelen bij ervaringen van in- en uitsluiting. Gezien beperkingen in de ruimte in deze bijdrage én in de beschikbare gegevens, belichten we hier slechts twee dimensies van verschil. Ten eerste kijken we naar opleiding. Opleiding geldt als een van de meest belangrijke hulpbronnen en tussen opleidingsgroepen bestaan grote sociale en culturele verschillen (Bovens et al. 2014). Veel Nederlanders zonder hbo- of wo-diploma ervaren uitsluiting in de samenleving (Noordzij et al. 2021; Visser et al. 2021). Ten tweede kijken we naar Nederlanders met en zonder migratieachtergrond. Hoewel het steeds meer mensen met een migratieachtergrond goed gaat in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, ervaren vooral degenen die zelf in Nederland opgroeiden nog altijd veel uitsluiting (Andriessen et al. 2020; Dagevos et al. 2022).

Ideaal is de keuze om alleen deze twee dimensies uit te lichten niet. Het zijn grove categorieën die vanzelfsprekend een enorme variatie aan mensen omvatten. Verschillen in leeftijd, regio en opvattingen blijven bijvoorbeeld buiten beeld. Daar komt bij dat juist de groepen die niet goed in beeld zijn, het meest relevant kunnen zijn als het gaat om uitsluiting. Dit zijn namelijk de groepen die moeilijk bereikbaar zijn voor onderzoekers en/of voor wie het invullen van een standaard vragenlijst geen vanzelfsprekende vaardigheid is. Ook de mensen die door een combinatie van factoren op achterstand staan, komen hierin niet goed naar voren.

1.3.2 Samenleven in Nederland: integratie zonder inclusie?

Toenemende verschillen maken de vraag wie we als Nederland zijn steeds moeilijker te beantwoorden en de discussie hierover kan leiden tot spanningen tussen bevolkingsgroepen. Algemeen gesteld bestaat er een tegenstelling tussen degenen die veel waarde hechten aan tradities en symbolen en degenen die vrijheid en tolerantie zien als belangrijkste basis van de Nederlandse cultuur. Waar de eerste groep veranderende tradities als een bedreiging zou kunnen zien, zal de tweede groep dit minder als een probleem ervaren (Beugelsdijk et al. 2019). Wat we wel met elkaar gemeen hebben is een lotsverbondenheid, benadrukt Tiemeijer (2021). Doordat we gezamenlijk inwoner zijn van het Nederlands grondgebied en mede-eigenaar van de Nederlandse instituties, delen we ook onze toekomst.

Over het gegeven dat er in Nederland veel verschillende mensen wonen, zijn veel mensen op zichzelf positief. Zo heeft twee derde (65%) van de Nederlanders waardering voor het feit dat er in Nederland mensen wonen met verschillende seksuele oriëntaties en even zovelen voor het feit dat er mensen wonen met verschillende huidskleuren (65%). Ook waardeert een ruime meerderheid het samenleven met mensen met respectievelijk verschillende politieke voorkeur (62%), etnische afkomst (58%) en religies (58%). Hierbij bestaan duidelijke verschillen tussen groepen Nederlanders: jongeren en mensen met een hbo- of wo-diploma zijn relatief positief over deze vormen van diversiteit. Dit geldt ook voor inwoners van universiteitssteden en welvarende woongemeenten, ook wanneer we de verschillen in de samenstelling van de typen gemeenten in de analyses verdisconteren (zie bijlage B).¹

Een punt van zorg is wel het gevoel dat Nederland polariseert (Miltenburg et al. 2022). Terwijl onderzoek laat zien dat opvattingen over maatschappelijke kwesties niet meer uit elkaar zijn komen te liggen, ervaart ongeveer driekwart van de mensen dat dit wel het geval is. Verder zien mensen een verharding van de toon, verslechterde omgangsvormen en ergeren ze zich aan in hun ogen al te afwijkende opinies en extreme uitingen. Als polarisatie zich voordoet in de eigen levenssfeer komen de verhoudingen in families en vrienden op scherp te staan, maar de meeste mensen zien dit vooral in de politiek en in het publieke debat in de (sociale) media.

Wanneer we bekijken hoe mensen hun eigen relatie met Nederland beoordelen, dan blijkt dat de meeste Nederlanders zich thuis voelen in, en verbonden voelen met Nederland (zie tabel 1.1). Ook blijkt echter dat slechts de helft zich verplicht voelt iets bij te dragen aan Nederland, en maar een derde zich verantwoordelijk voelt voor Nederland.² Deze cijfers onderstrepen enerzijds het bijna vanzelfsprekende lidmaatschap van het land, omdat je er nou eenmaal woont en er (vaak) een paspoort van hebt, maar anderzijds ook dat het daar voor een groot deel van de Nederlanders bij blijft.

Tabel 1.1 Ervaren verbondenheid met en verantwoordelijkheid voor Nederland, personen van 18 jaar en ouder, 2022 (in procenten)^a

verbondenheid met Nederland	%	verantwoordelijkheid voor Nederland	%
ik voel me thuis in Nederland	83	ik voel verplichtingen tegenover Nederland	50
ik voel me verbonden met Nederland	76	ik voel dat ik iets moet bijdragen aan Nederland	48
ik hoor in Nederland	71	ik voel dat ik iets moet betekenen voor Nederland	38
ik voel me verbonden met Nederlanders	65	ik voel me verantwoordelijk voor Nederland	34

a Percentages geven aandeel weer dat het ‘eens’ of ‘zeer eens’ is met de stelling. Wie aangaf het niet te weten, werd hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: SCP (SCO’22)

Mensen met een migratieachtergrond voelen zich gemiddeld iets minder verbonden met Nederland, maar niet minder verantwoordelijk voor Nederland. Bekijken we de opleiding, dan blijkt dat mensen met een hbo- of wo-diploma zich meer verantwoordelijk voelen voor Nederland dan mensen met een andere opleiding. Er is geen verschil in de mate van verbondenheid (zie bijlage B).³

¹ We hanteren hier een onderscheid tussen vier typen gemeenten: ‘kleinschalige gemeenten’; ‘universiteitssteden’; ‘(overwegend) kleinstedelijke gemeenten’ en ‘welvarende woongemeenten’ (zie Vermeij 2021).

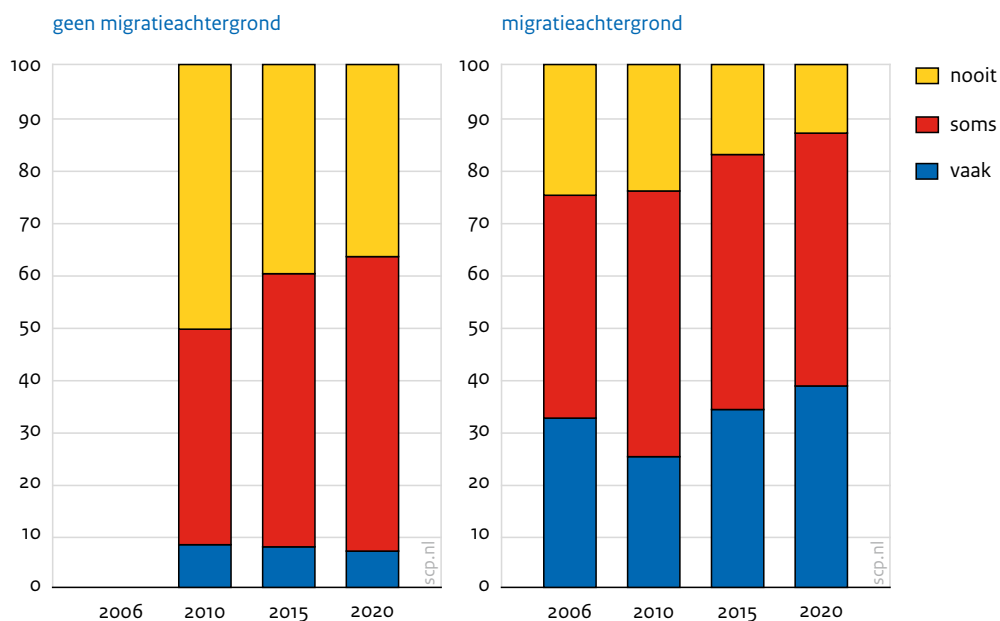
² Toen deze vragen in 2018 gesteld werden, lagen genoemde percentages beduidend hoger dan de hier gerapporteerde, vooral als het gaat om de gevoelde verantwoordelijkheid (zie Beugelsdijk et al. 2019). Vanwege verschillen in de dataverzameling kan niet worden vastgesteld of hier sprake is van een daadwerkelijke afname.

³ Hierbij zijn de analyses zo ingericht dat een aantal andere mogelijke verschillen tussen de categorieën geen rol spelen, zoals leeftijd, gender, huishoudsamenstelling, type gemeente.

Het gevoel thuis te zijn in Nederland lijkt niet verder af te nemen

Bij de maatschappelijke integratie tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond zien we enigszins tegengestelde ontwikkelingen. Aan de ene kant boeken veel mensen met een migratieachtergrond successen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Vooral degenen die zelf in Nederland geboren zijn, lijken hierdoor in sociaal-economisch opzicht steeds meer op Nederlanders zonder migratieachtergrond (Dagevos et al. 2022; Huijnk 2020). De leefwerelden van mensen met en zonder migratieachtergrond zijn ook steeds meer samen gaan vallen. Zo is er afnemende segregatie naar herkomst zichtbaar in basisscholen (Inspectie van het Onderwijs 2022b). In wijken nam de segregatie ook af sinds 2011, al nam deze recent weer licht toe (Bellaart en Brock 2022). Afgaand op vragenlijstonderzoek worden de contacten die mensen in hun vrije tijd hebben in dit opzicht ook gemengder (figuur 1.1 en bijlage B).

Figuur 1.1 Contact in de vrije tijd met 'de ander', naar herkomstgroep, personen van 15 jaar en ouder, 2006-2020 (in procenten)^{a,b}

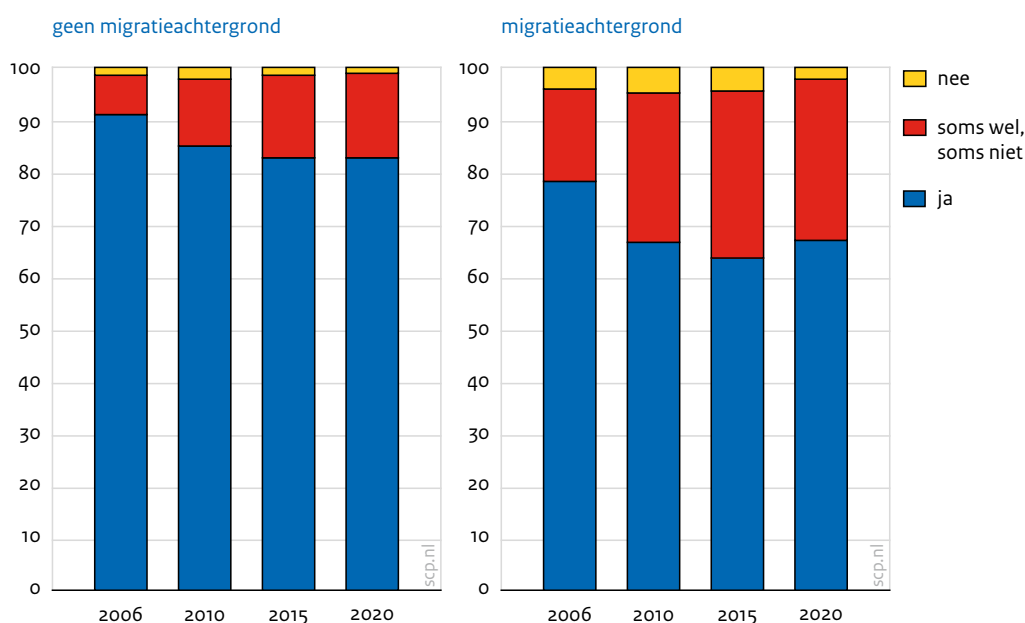

- a De vraag luidde: 'Gaat u in uw vrije tijd vaak, soms of nooit om met Nederlanders met een migratieachtergrond [resp. autochtone Nederlanders]?' Waar in 2020 de term 'Nederlanders met een migratieachtergrond' gebruikt werd, werd in eerdere jaren de term 'allochtone Nederlanders' gebruikt. In 2006 werd deze vraag niet gesteld aan Nederlanders zonder migratieachtergrond.
- b We maken hier onderscheid tussen Nederlanders met een migratieachtergrond (alleen Nederlanders met een herkomst in Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen, n=16154) en Nederlanders zonder migratieachtergrond (n = 3217).

Bron: SCP/CBS (SIM'06, '10, '15, '20)

Hier staat tegenover dat de discriminatie die mensen met een migratieachtergrond ondervinden, niet af lijkt te nemen. Een recente meta-analyse laat zien dat discriminatie op de arbeidsmarkt in Nederland sinds 2000 zelfs iets toenam. Net als in andere landen, worden vooral werkzoekenden met een herkomst uit een islamitisch land nu vaker gediscrimineerd dan voorheen (Quillian en Lee 2023). Uit eerdere enquêtes sprak ook het beeld dat Nederlanders met een migratieachtergrond negatiever werden over het sociale klimaat in de Nederlandse samenleving. Zij gingen zich steeds minder thuis voelen in Nederland en het verlangen Nederland te verlaten nam toe (Huijnk en Andriessen 2016). Vooral de meer 'gevestigde' groepen ervaren uitsluiting, zoals degenen die zelf in Nederland geboren zijn en degenen die behoren tot de migratiegroepen die al langer in Nederland zijn (Dagevos et al. 2022; Huijnk en Andriessen 2016). De meest recente beschikbare meting geeft het beeld dat de eerder gesignaleerde negatieve ontwikkeling zich niet verder heeft doorgezet, maar ook niet heeft hersteld (zie figuur 1.2 en bijlage B).

Figuur 1.2 Thuis voelen in Nederland, naar herkomstgroep, personen van 15 jaar en ouder, 2006-2020 (in procenten)^{a,b}

a De vraag luidde: 'Voelt u zich thuis in Nederland?'

b We maken hier onderscheid tussen Nederlanders met een migratieachtergrond (alleen Nederlanders met een herkomst in Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen, n=16.163) en Nederlanders zonder migratieachtergrond (n = 4250).

Bron: SCP/CBS (SIM'06, '10, '15, '20)

1.3.3 Samenleven in de leefwereld: meer dan de buurt

In de leefwereld begeven mensen zich tussen anderen die meestal niet tot hun intimi behoren. Op de plekken die deel uitmaken van hun leefwereld, komen zij echter meestal geen dwarsdoorsnede van de Nederlandse samenleving tegen, maar anderen met wie zij bepaalde overeenkomsten hebben, zoals leeftijd, sociaal-economische status of migratieachtergrond (Boterman en Musterd 2016). Vanuit verschillende beleidsdoelstellingen wordt het mengen van bevolkingsgroepen als wenselijk gezien. Zo kunnen gemengde buurten en scholen bijdragen aan kansgelijkheid en kunnen ze het samenleven met diversiteit bevorderen (Kullberg et al. 2021; Vogels et al. 2021). Ook de brede ambitie om een einde te maken aan de afgezonderde levens van mensen met een hulpbehoefte of beperking, draagt bij aan diversiteit in buurten, scholen en werkplekken. Tegelijkertijd kan diversiteit het samenleven ook ingewikkeld maken. Zo laat onderzoek in buurten een negatieve relatie zien tussen diversiteit en sociale samenhang (Dinesen et al. 2020; WRR 2020).

Bij de leefomgeving gaat veel aandacht uit naar wijken en buurten (zie bv. RVS/Cra 2022, WRR 2020). Maar niet in ieders leven speelt de woonomgeving een grote rol. Voor mensen die alleen basisonderwijs of vmbo afrondden is de betekenis groter dan voor mensen met een andere opleidingsachtergrond; vooral voor mensen met een hbo- of wo-diploma zijn de opleiding en het werk belangrijke bronnen van sociale contacten (Völker et al. 2014).

Meer sociale samenhang in buurten, maar ook hardnekkige problemen

Over het algemeen zijn veel Nederlanders te spreken over het samenleven in hun buurt. Hoewel maar 37% van de volwassen Nederlanders zegt veel contact te hebben met andere buurtbewoners, vindt ruim driekwart (76%) dat de mensen in de buurt prettig met elkaar omgaan, en bijna evenveel mensen (73%) zouden hun huissleutel aan de burens durven geven tijdens hun vakantie. Het beeld is niet overal rooskleurig: 42% van de Nederlanders ervaart sociale overlast, bijvoorbeeld van rondhangende jongeren, drugshandel of verwarde personen; 12% ervaart ernstige sociale overlast. De afgelopen jaren was de waardering voor het samenleven in de buurt wel stabiel (Akkermans et al. 2022).

Hoewel de waardering voor het voorzieningenaanbod veel hoger is in de meer stedelijke gemeenten, vertoont de waardering voor het samenleven juist een negatief verband met stedelijkheid (Akkermans et al. 2022; Den Ridder et al. 2021; Leidelmeijer en Mandemakers 2022). Een van de mogelijke verklaringen hiervoor is de diversiteit in steden: volgens een deel van de Nederlanders is het samenleven prettiger in een homogene buurt dan in een gemengde buurt, behalve als gaat om variatie in leeftijd (Den Ridder et al. 2021). Ook concentraties van bewoners met een zwakke sociaal-economische positie dragen bij aan de kwetsbaarheid van een wijk (Kullberg et al. 2021). Ondanks een langdurige positieve trend in leefbaarheid bleef een deel van de buurten daarin achter, vooral op de terreinen overlast en veiligheid, woningvoorraad en sociale samenhang. De buurten waar leefbaarheidsproblemen hardnekkig zijn bevinden zich vaak in en rond de grote steden, maar ook in kleinere gemeenten, zoals Lelystad, Delfzijl en Heerlen (Leidelmeijer en Mandemakers 2022).

Samenleven op het werk, op school en bij verenigingen

Om ook na te gaan hoe mensen het samenleven ervaren in andere contexten dan de buurt, stelden wij Nederlanders drie vragen over zes sociale contexten, uiteraard alleen wanneer deze contexten ook onderdeel uitmaken van hun leefwereld (tabel 1.2). De vragen gaan zowel over hoe prettig zij de omgang tussen mensen vinden, als over de mate waarin zij deze omgeving als inclusief ervaren. Over het algemeen ervaren mensen in elk van deze contexten een prettige en inclusieve manier van samenleven. In vrijetijdsorganisaties, in het onderwijs en op het werk is deze ervaring nog iets positiever dan in de buurt en bij religieuze organisaties. Bij politieke bijeenkomsten is de waardering voor het samenleven het laagst. Dit heeft er mogelijk mee te maken dat de mensen die een dergelijke bijeenkomst bezochten, dit meestal eenmalig deden (zie bijlage C).

Tabel 1.2 Samenleven met anderen in de leefwereld, personen van 15 jaar en ouder, 2022 (in procenten)^{a,b}

	onderdeel van de leefomgeving	mensen gaan op een prettige manier met elkaar om...	ik heb het gevoel erbij te horen...	anderen staan open voor mij...
...in mijn buurt	100	76	64	64
...in mijn huidige baan	54	83	83	83
...in de vrijetijdsorganisatie die ik bezoek	53	90	82	79
...in de religieuze organisatie die ik bezoek	24	77	63	67
...bij mijn huidige opleiding	13	84	73	80
...bij de politieke bijeenkomsten die ik bezoek	6	58	45	50

a Het aandeel dat het eens of zeer eens is met de stelling. Wie niet 'van toepassing/weet niet' of niets invulde, werd buiten beschouwing gelaten.

b Hierbij varieert n van 3044-3061 (buurt), 1599-1606 (huidige baan), 1555-1563 (vrijetijdsorganisatie), 306-311 (opleiding), 604-607 (religieuze organisatie), respectievelijk 172-174 (politieke bijeenkomsten).

Bron: SCP (SCO'22)

Zoals bekend zijn er verschillen in de mate waarin groepen de verschillende contexten bezoeken: zo hebben mensen die alleen basisonderwijs of vmbo afronden minder vaak betaald werk dan mensen met een hbo- of wo-diploma, en nemen zij minder vaak actief deel in vrijetijdsbestedingen als sport en cultuur (zie Den Ridder et al. 2020). In vergelijking met mensen zonder migratieachtergrond, nemen mensen met een migratieachtergrond eveneens minder deel op verschillende terreinen van de samenleving (CBS 2022a; Dagevos et al. 2022).

Onder degenen die wel deelnemen, zien we daarnaast verschillen in de waardering voor het samenleven binnen de sociale contexten (zie bijlage C). Mensen die alleen basisonderwijs of vmbo afronden, hebben in vergelijking met mensen met een hbo- of wo-diploma minder waardering voor het samenleven op het

werk, in de buurt, en in de vrijetijdsorganisaties waar zij komen. Mensen die een havo-, vwo- of mbo-opleiding afrondden bevinden zich hier tussenin. Mensen met een migratieachtergrond hebben daarbij minder waardering dan mensen zonder migratieachtergrond voor het samenleven op hun werk, bij hun opleiding, in hun buurt en bij de organisaties die zij bezoeken in hun vrije tijd (zie bijlage B).

Vertrouwen in anderen

Het vertrouwen dat mensen hebben in anderen, wordt vaak gezien als een centrale indicator van sociale cohesie, die van grote waarde is voor een samenleving (Chan et al. 2006; Schieffer en Van der Noll 2017). Wanneer mensen elkaar vertrouwen, kunnen zij gemakkelijker relaties aangaan en samenwerken. Wie vertrouwen heeft in anderen, gaat ervan uit dat die ander geen misbruik maakt van de mogelijkheid daartoe en zal zich daardoor zelf ook prosociaal gedragen. Voor het functioneren van de moderne complexe samenleving van vandaag wordt vooral het vertrouwen in onbekenden gezien als relevant (Delhey et al. 2011).⁴

Verschillende enquêtes laten zien dat het algemeen vertrouwen niet onder druk staat (Den Ridder et al. 2022), of zelfs geleidelijk toenam sinds 2012 (Schmeets en Exel 2020, 2022; Halman et al. 2022). Wel zijn er grote verschillen tussen bevolkingsgroepen. Nederlanders met een migratieachtergrond hebben gemiddeld minder vaak vertrouwen in anderen dan Nederlanders zonder migratieachtergrond. Het vertrouwen is vooral laag onder de klassieke migratiegroepen: terwijl zes op de tien personen zonder migratieachtergrond vertrouwen hebben in de medemens, geldt dit voor maar ongeveer vier op de tien personen met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse achtergrond. Deze verschillen zijn de afgelopen jaren wel afgenomen (Schmeets en Exel 2021). Tussen opleidingen zijn verschillen ook groot: van degenen met een hbo- of wo-diploma zegt ruim 80% vertrouwen te hebben in anderen; van degenen die alleen basisschool of vmbo afrondden was dit minder dan de helft.⁵ Hoewel Nederland te boek staat als een *high trust society*, is dit vertrouwen dus ongelijk verdeeld.

In het onderzoek naar sociaal vertrouwen is de waarde van vertrouwd *worden* onderbelicht. De individuele voordelen van vertrouwd worden zijn waarschijnlijk groter dan die van vertrouwen. Wie vertrouwd wordt, zal minder worden gecontroleerd, positiever worden bejegend en gemakkelijk iets verkopen. Dat ongelijkheid in het vertrouwd worden grote nadelen heeft, is duidelijk vast te stellen op online platforms en kan maar moeilijk voorkomen worden met extra informatie uit beoordelingen (Kas et al. 2022). Vanuit de overheid blijkt het ongelijk vertrouwen duidelijk uit praktijken van etnisch profileren. Mensen worden hierdoor ernstiger benadeeld naarmate handhavende instanties meer vergaande bevoegdheden hebben (Van der Leun en Van der Woude 2011).

1.3.4 Samenleven in de persoonlijke sfeer: sociale coronaschade

Contacten in de persoonlijke sfeer zijn op vele manieren belangrijk voor het welbevinden van mensen. Mede door de steun die mensen elkaar verlenen, dragen ze bij aan de elkaars persoonlijke doelen in de verschillende fasen van de levensloop, waarmee zij ook van grote maatschappelijke waarde zijn. De meeste praktische, emotionele en financiële steun komt van degenen die het meest nabij staan, oftewel de familieleden, partners en goede vrienden met wie mensen sterke relaties onderhouden. Maar ook de zwakke relaties zijn van groot belang voor, onder andere, het psychologisch welzijn van personen (Cacioppo et al. 2015).

De groeiende diversiteit in de samenleving werkt beperkt door in de persoonlijke sfeer, omdat persoonlijke relaties vaak relatief homogeen zijn (McPherson et al. 2001). Dit geldt vooral voor de meest nabije relaties, maar ook voor degenen die verder af staan (Hofstra et al. 2017; Hofstra 2022). Verschillen tussen groepen werken wel door in de ongelijke hoeveelheid hulpbronnen waartoe mensen via hun sociale netwerk toegang hebben (Van Tubergen en Völker 2015; Vrooman et al. 2023).

⁴ Dit algemene vertrouwen wordt doorgaans gemeten met de vraag of 'de meeste mensen' te vertrouwen zijn. Met deze meting blijft buiten beeld wie mensen onder 'de meeste mensen' verstaan, en hierin bestaan verschillen, bijvoorbeeld tussen stad en platteland en tussen landen. Juist de reikwijdte van vertrouwen is relevant voor de manier waarop en samenleving omgaat met verschil (Delhey et al. 2011).

⁵ Om precies te zijn varieert het aandeel dat vertrouwen in anderen heeft van 42% (basisonderwijs), 51% (vmbo, mbo 1/2) en 63% (havo, vwo, mbo 3/4) tot 80% (bachelor) en 88% (master) (CBS 2022d).

Sinds corona vooral minder contacten met mensen op afstand

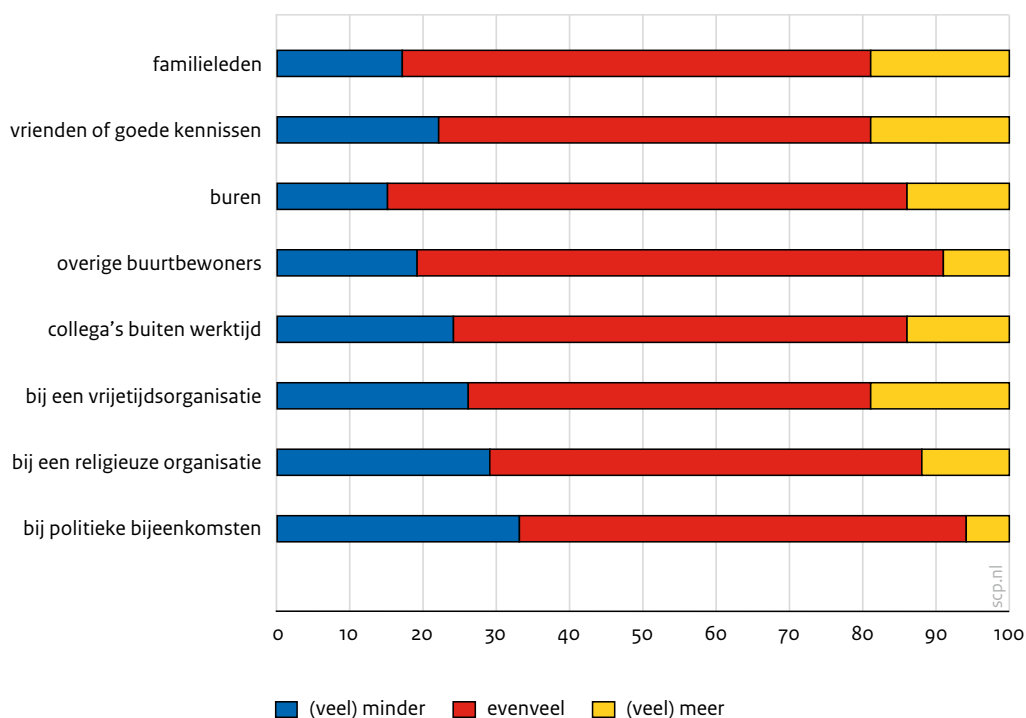
De meeste mensen hebben een aantal personen met wie zij regelmatig contact hebben. Volgens de meest recente cijfers heeft 33% van de Nederlanders boven de 15 jaar dagelijks contact met familie, 29% met vrienden en 12% met burens (CBS 2022b). In de jaren voor de coronacrisis was dit beeld behoorlijk stabiel. Het contact tussen familieleden en vrienden en kennissen leek tussen 2008 en 2019 iets toegenomen, terwijl het contact tussen burens ongeveer gelijk bleef (Wennekers en Van der Torre 2020).

Maar corona veranderde veel, op zijn minst tijdens de lockdowns, maar mogelijk ook daarna. Om zicht te krijgen op deze gevolgen in de beleving van mensen, vroegen we deelnemers in de zomer van 2022 in hoeverre hun contacten ten opzichte van eenzelfde periode voor corona waren veranderd. De meeste mensen gaven aan dat deze contacten ongeveer gelijk waren gebleven (figuur 1.3). Sommigen gaven aan dat zij minder contact hadden gekregen, maar voor de meest nabije contacten (familieleden, vrienden en kennissen, directe burens) stond daartegenover dat ongeveer evenveel mensen aangaven dat zij juist meer contact hadden gekregen. Voor deze veranderingen kunnen ook andere zaken dan corona de aanleiding zijn, zoals de levensloop (bv. het verlies of de geboorte van een belangrijk familielid) en toevallige veranderingen in de persoonlijke omstandigheden (bv. een verhuizing). Het algemene beeld wijst niet op een blijvende verandering.

Bij een aantal minder nabije contacten lijkt zich wel een lichte achteruitgang voorgedaan te hebben. Bij de contacten via vrijetijdsorganisaties, religieuze organisaties en politieke organisaties en bij contacten met collega's (buiten het werk) en buurtgenoten (buiten de directe burens) lijkt het aandeel mensen dat minder contacten kreeg groter dan het aandeel dat meer contacten kreeg. Dat niet zozeer de meest nabije, maar wel de wat verdere contacten geraakt lijken te zijn door corona, komt overeen met ander onderzoek, onder andere naar de ervaringen van mensen tijdens de crisis (André et al. 2022; Lodder et al. 2020; Völker 2022). Ook sluit het aan bij de afname in het aantal vrijwilligers en activiteiten bij verenigingen (Arends en Tummers 2022; CBS 2022b) en bij de bevinding dat de participatie van mensen met een beperking in 2021 grotendeels weer op het niveau was van voor corona, maar niet het bezoek aan buurtvoorzieningen (Knapen et al. 2022).

Het is nog te vroeg om vast te kunnen stellen of deze ontwikkelingen blijvend zijn. Mogelijk liep de sociale infrastructuur schade op, doordat (vrijwilligers)organisaties hun activiteiten terugschroefden en/of belangrijke personen zich terugtrokken. Mogelijk zullen de ontwikkelingen terugveren. Volgens sommige experts zijn mensen door de lockdowns meer gaan beseffen hoeveel de vluchtige interacties met burens, collega's en onbekenden bijdragen aan het gevoel onderdeel te zijn van een gemeenschap (Anja Machielse in Van den Beld 2020; zie ook André et al. 2022).

Figuur 1.3 Ervaren verandering in contact ten opzichte van eenzelfde periode voor corona, personen van 18 jaar en ouder, zomer van 2022 (in procenten)

Bron: SCP (SCO'22)

Meer eenzaamheid sinds corona

De veranderingen in het sociale contact door corona zijn van grote invloed geweest op het welzijn van mensen, waaronder ook op het voorkomen van eenzaamheid. Uit onderzoek blijkt dat niet alleen nabije contacten een rol spelen bij het ontstaan van eenzaamheid, maar ook de leefomgeving, waarbij vooral de rol van de buurt is bestudeerd (Kearns 2015; Boelhouwer en Vonk 2019; Yu et al. 2021; Knipscheer et al. 1995; Bergfurt et al. 2019). Zo laat een meerjarig onderzoek een duidelijk positieve invloed zien van sociale cohesie in de buurt op psychosociaal welbevinden, stress en eenzaamheid (Kim et al. 2020). Overigens kan een buurt ook een bron van eenzaamheid worden voor mensen die zich gestigmatiseerd, uitgesloten of onveilig voelen in hun buurt (Brummel et al. 2022; Kearns et al. 2015).

Hoewel de meest nabije contacten dus relatief intact bleven tijdens de coronacrisis, steeg het aandeel mensen dat zich eenzaam voelde. Tussen 2019 en 2021 nam het aandeel Nederlanders dat zich eenzaam voelde in alle leeftijdscategorieën toe, maar vooral onder jongeren (CBS 2022c). In de maanden na de laatste lockdown (tussen maart en september 2022) was er een afname in de eenzaamheid en stress die jongeren ervaren, maar hun vertrouwen in de toekomst bleef laag en ook bleven zij veel sociaal ongemak ervaren (RIVM 2022). Omdat contact met leeftijdsgenoten in de adolescentie niet alleen belangrijk is voor het welzijn, maar ook voor de sociale ontwikkeling, de identiteit en daaraan gerelateerde waarden (André et al. 2022), is het de vraag welke consequenties dit gemis op langere termijn heeft.

Ook voor de langeretermijngevolgen van de coronacrisis bij ouderen blijft aandacht van belang. Hoewel de mentale gevolgen in het algemeen ernstiger uitpakken bij personen die zich al in een kwetsbare situatie bevonden, laat onderzoek zien dat ook een deel van de ouderen zonder aanvankelijke psychische kwetsbaarheid twee jaar na de komst van corona nog steeds meer eenzaamheid ervaart (Kok et al. 2022). Het wegvallen van clubjes en andere sociale verbanden zou een verklaring kunnen zijn voor aanhoudende eenzaamheid, zowel bij jongeren als bij ouderen (André et al. 2022).

Verschillen tussen groepen

De verschillen in 'aangehaakt zijn' in de bredere leefomgeving en Nederland, zien we niet op eenzelfde manier terug in de persoonlijke sfeer. Onder mensen die alleen basisonderwijs of vmbo afroonden is het aandeel personen dat weinig contact heeft weliswaar relatief groot, maar het aandeel dat juist vaak contact heeft ook.⁶ In vergelijking met mensen die alleen havo, vwo of mbo afroonden, hebben mensen die een hbo- of wo-opleiding afroonden hooguit iets minder frequent contact met familie, vrienden en burens. Mensen met een migratieachtergrond hebben iets vaker contact met familie en vrienden dan mensen zonder migratieachtergrond (CBS 2022a, 2022b).

De doorwerking van de coronacrisis in de sociale contacten lijkt wel enigszins te verschillen: mensen die alleen basisonderwijs of vmbo afroonden ervaren wat meer achteruitgang dan anderen in de contacten met burens, op het werk (of opleiding) en bij vrijetijdsorganisaties (zie bijlage D). Of hierbij meespeelt dat mensen vaker hun werk verloren, kan hieruit niet worden opgemaakt. Onder mensen met een migratieachtergrond was er een relatief sterke afname in het aandeel dat actief is bij een vereniging of vrijwilligerswerk doet (Arends en Tummers 2022).

Hoewel de hoeveelheid contact maar weinig verschilt, komt eenzaamheid relatief vaak voor bij personen die alleen basisonderwijs, vmbo of mbo afroonden, en bij mensen met een migratieachtergrond (Vzinfo.nl 2021; Fokkema en Das 2021). Bij deze laatste groep kan de migratieachtergrond zelf een rol spelen. Zo voelden ouderen met een migratieachtergrond zich minder eenzaam wanneer ze verbinding met de samenleving of met de herkomstgroep ervoeren (Klok et al. 2017).

1.4 Bevorderen van inclusief samenleven

1.4.1 Algemene ontwikkelingen

Als eerste rode draad kwam in deze notitie de sterke sociale samenhang in Nederland als stabiel naar voren. Ondanks onrust en zorgen over samenleven, voelen veel mensen zich verbonden met Nederland. Ook in de dagelijkse leefwereld voelen veel mensen zich op hun plek. Het vertrouwen in 'andere mensen' is hoog en neemt niet af. Persoonlijke relaties bleven eveneens van een gelijk niveau. Deze algemene cijfers onderstrepen het positieve beeld van Nederland als een weerbare samenleving met veel sociaal kapitaal.

Als tweede rode draad zagen we de grote verschillen die schuilgaan achter de algemene gemiddelden. Deze verschillen wijzen erop dat sommige bevolkingsgroepen veel minder aangehaakt zijn bij het sociale weefsel van Nederland dan andere. In vergelijking met anderen ervaren zowel mensen met een migratieachtergrond als mensen die alleen basisonderwijs of vmbo afroonden minder binding met Nederland als geheel, minder binding in hun leefwereld en minder vertrouwen in andere mensen. Er zijn uiteenlopende groepen die uitsluiting ervaren, zoals mensen met een beperking en mensen die zich identificeren als LHBTI+. De verschillen in ervaren binding en inclusie kunnen twee dingen betekenen: mensen voelen minder binding dan anderen binnen eenzelfde context (bv. door discriminatie), óf mensen begeven zich in contexten waar minder sociale samenhang is. Ze wonen bijvoorbeeld in buurten met minder samenhang, of werken bij een bedrijf waar veel doorstroming personeel is. Welke verklaring van toepassing is, kan niet worden opgemaakt uit de hier gepresenteerde cijfers, maar beide duidingen zijn aannemelijk.

Als derde rode draad, zagen we tot slot de mogelijke schade die corona en de maatregelen hiertegen toegebracht lijken te hebben aan het sociale weefsel, vooral in de leefwereld. Ten eerste werden vooral jongeren mentaal geraakt, waarbij nog onduidelijk is hoezeer achterstanden ontstonden in hun sociale ontwikkeling. Over het algemeen lijken de meest nabije contacten zich hersteld te hebben, hoewel iets minder voor mensen die alleen basisonderwijs of vmbo afroonden. In de minder nabije contacten in de leefwereld ervaren nog vrij veel mensen wel een achteruitgang, met name mensen met een migratieachtergrond en mensen die alleen basisonderwijs of vmbo afroonden. Deze achteruitgang lijkt ook de *civil society* te raken, waarin burgers gezamenlijk vele maatschappelijke doelen dienen en daarbij ook vaak verbindingen aangaan tussen groepen. Nog onduidelijk is hoezeer de inflatie van afgelopen winter van invloed is geweest op deze verbindingen in de leefwereld en de toegankelijkheid hiervan voor de mensen met de minste (financiële) hulpbronnen.

⁶ Van degenen die alleen basisonderwijs volgden heeft 16% dagelijks contact met burens en 29% minder dan maandelijks; onder degenen met een hbo-opleiding is dit 8% en 22%. Eenzelfde patroon zien we bij contact met familie en vrienden (CBS 2022b).

1.4.2 Reflectie recente beleidsplannen

De bevindingen in deze notitie onderstrepen het belang van beleid gericht op het bevorderen van een inclusieve samenleving. De samenleving is niet alleen divers, maar ook ongelijk, in de zin dat verschillende groepen Nederlanders in verschillende mate aangehaakt zijn bij het sociale weefsel van Nederland. Een meer inclusieve samenleving is gelijkwaardiger én weerbaarder in het licht van de maatschappelijke opgaven waar Nederland voor staat. Het is echter niet eenvoudig voor een overheid om een inclusieve samenleving te bevorderen. Zij staat immers per definitie op enige afstand. Hierna volgen enkele reflecties bij de drie in de inleiding besproken clusters van beleid waarmee het rijk het samenleven wil bevorderen: het bestrijden van discriminatie en uitsluiting, het kweken van goede burgers en het versterken van de lokale samenleving.

Bestrijden van discriminatie en uitsluiting in de leefwereld

Een pijler onder het overheidsbeleid tegen discriminatie vormt het verbeteren van de handhaving van wet- en regelgeving, onder andere door het mensen gemakkelijker te maken discriminatie te melden. Dit is belangrijk, onder andere omdat het serieus behandelen van discriminatiezaken bijdraagt aan bewustwording en zo tot structurele verbeteringen leidt (CRM 2022). Veel discriminatie is echter moeilijk aantoonbaar, of wordt niet gemeld: mensen vinden het vaak lastig om discriminatie te herkennen, zien op tegen de gevolgen wanneer ze zich uitspreken, of hebben het idee dat melden de moeite niet waard is (Andriessen 2017). Daarbij vormt discriminatie maar een deel van de manieren waarop mensen worden uitgesloten en achtergesteld. Informele mechanismen zijn nog minder grijpbaar, maar hebben zeker net zo veel invloed op het welzijn en de kansen van mensen en behoeven dus ook aandacht van beleid. Zo droeg het gevoel van mbo-studenten dat zij niet werden gezien en gewaardeerd bij aan de moeilijke tijd die velen van hen hadden tijdens de coronapandemie (Goedhart et al. 2022).

Het beteugelen van informele mechanismen van uitsluiting in de leefwereld vergt aandacht voor bewustzijn van uitsluiting en voor de manier waarop mensen en groepen worden gewaardeerd in de Nederlandse samenleving. Zo krijgt de ongelijke waardering en uitsluiting van mensen zonder hoge opleiding (zie bv. Schakel 2021; Visser et al. 2021) steeds meer aandacht. Mbo-studenten wijzen terecht op de ongelijke toegang tot studentenfeesten, studentenkortingen en andere aspecten van het studentenleven. De NCDR signaleert een groeiende erkenning van het slavernijverleden en het racisme in de toeslagenaffaire (NCDR 2022). Belangrijk is nu wel dat het groeiend bewustzijn gevolg krijgt en dat maatregelen daadwerkelijk tot meer gelijkwaardige maatschappelijke posities leiden.

Een obstakel hierbij is de structurele gescheidenheid tussen bevolkingsgroepen in de buurten, scholen, werkvloeren, verenigingen en dergelijke die samen de leefwereld vormen (Boterman en Musterd 2016). Als bevolkingsgroepen elkaar in de leefwereld niet tegenkomen, blijven vooroordelen bestaan en bieden alledaagse ontmoetingen geen tegenwicht aan polariserende krachten. Ook dragen gescheiden leefwerelden bij aan ongelijke waardering en kansen. Als het gaat om migratieachtergrond zijn er aanwijzingen dat de gescheidenheid in verschillende contexten afneemt (Inspectie van het Onderwijs 2022b; Bellaart en Brock 2022; Van Haaften 2022). Als het gaat om sociaal-economische groepen, zoals opleidingsgroepen, neemt de gescheidenheid eerder toe (Buitelaar et al. 2016).

Door regie te nemen in de woningbouwopgave, heeft het rijk de mogelijkheid aan te sturen op een meer gelijkmatige verdeling van sociaal-economische groepen over gemeenten (BZK2022b). Maar dat neemt niet weg dat de uitsortering van bevolkingsgroepen op velerlei manieren tot stand komt. Dat de selectie van gewilde opleidingen aan hogescholen en universiteiten recent onbedoeld resulteerde in meer homogene studentenpopulaties, is hiervan een voorbeeld (Inspectie van het Onderwijs 2023).

Beter burgerschapsonderwijs

Het belang van beter burgerschapsonderwijs wordt breed onderkend. Toch lijken de randvoorwaarden hiervoor onvoldoende aanwezig te zijn. Net als veel andere Europese landen kampt Nederland met een krapte op de arbeidsmarkt, die ook in het onderwijs sterk gevoeld wordt. Het tekort aan docenten en de toch al hoge werkdruk gelden onder andere als belangrijke obstakels in het verbeteren van het burgerschapsonderwijs (OCW 2022). Beleid om personeelstekorten in de publieke sector tegen te gaan is veelal sectoraal ingestoken, waarmee moeilijke maar belangrijke maatschappelijke keuzes vooruit worden geschoven (Olsthoorn en Roeters 2023). Voor het onderwijs kan dit betekenen dat tekorten nog groter worden.

Bij het verbeteren van het burgerschapsonderwijs vormt ook de gescheidenheid in het onderwijs een obstakel (Vogels et al. 2021). Deze gescheidenheid betekent niet alleen dat verschillende groepen elkaar maar weinig ontmoeten, maar ook dat de schoolculturen waarin jongeren opgroeien sterk kunnen verschillen. De opleidingsverschillen in burgerschapskennis en -vaardigheden zijn immers groot, terwijl de soorten opleiding sterk gescheiden van elkaar georganiseerd zijn (Vogels et al. 2021). Bijkomend knelpunt is dat de scholen waar leerlingen achterblijven in burgerschapsvaardigheden mogelijk ook de scholen zijn waar het tekort aan docenten het meest nijpend wordt. De huidige extra financiële middelen voor scholen in de kwetsbare wijken (BZK2022a), kunnen dit deels verhelpen, maar het onderscheid blijft niet beperkt tot de kwetsbare wijken. Ook in het licht van het woelige tijdstip waarin de Nederlandse democratie zich bevindt (zie de notitie Democratie en vertrouwen), is een meer algemene prioriteit voor het burgerschapsonderwijs van belang.

Gemeenten aan zet

Het rijk wil via gemeenten en andere decentrale partners bijdragen aan een samenleving die zorgzamer, toegankelijker en veiliger is, minder eenzaamheid kent en minder discrimineert. Het is begrijpelijk dat deze maatschappelijke ambities decentraal worden belegd, maar daarmee worden ze niet vanzelfsprekend een succes. In relatie tot de decentralisaties in het sociaal domein is al ruimschoots gewezen op te rooskleurige beleidsveronderstellingen, waardoor de gehoopte toename aan zorgzaamheid uitbleef (De Klerk et al. 2022; Kromhout et al. 2020). Ook in de toegankelijkheid van de samenleving ervaren mensen met een beperking voornamelijk geen verbetering (Kn timer et al. 2022). De maakbaarheid van de lokale samenleving moet dus niet worden overschat.

Echter, anders dan tijdens de transitie in het sociaal domein, krijgen (enkele) gemeenten momenteel meer middelen om de lokale samenleving te versterken (BZK2022a, Fokkema en van Tol 2022). Met de herziening van de Woningwet kregen corporaties ook weer meer ruimte om bij te dragen aan de leefbaarheid. Toch zijn twee bedenkingen op hun plaats. De eerste betreft de verschillen tussen gemeenten. Eerder werd geconstateerd dat onvoldoende rekening werd gehouden met lokale en regionale verschillen (De Klerk et al. 2022; Kromhout et al. 2020). De huidige prioriteit gaat uit naar de kwetsbare wijken waar veiligheid in het geding is, wat veelal stedelijke wijken zijn (BZK 2022a). Hoewel de geplande langdurige, intensieve en integrale aanpak hier nodig en nuttig is, moet niet uit het oog verloren worden dat andere gemeenten eveneens met grote sociale en maatschappelijke opgaven kampen.

De tweede bedenking betreft het samenspel tussen het rijk en gemeenten. Gemeenten ervaren regelmatig weinig ruimte om het decentrale beleid daadwerkelijk vorm te geven (ROB 2021a; zie ook De Klerk et al. 2022). Ook missen zij in de samenwerking soms begrip voor het decentrale perspectief (ROB 2021b). De vele maatschappelijke opgaven die in de lokale samenleving belegd zijn vragen om een integrale manier van werken, waarbij gemeenten ook samen optrekken met decentrale partners. Het rijk redeneert echter nog altijd sterk vanuit verschillende beleidsdossiers en formuleert zijn verwachtingen aan de gemeenten daarom in aparte programma's, die elk een eigen werkwijze en bijbehorende infrastructuur kennen. En voor elk van deze programma's moeten gemeenten aan bepaalde eisen voldoen en worden netwerken opgebouwd. Het is de vraag of de hoepels die het rijk de gemeenten voorhoudt behulpzaam zijn, of juist onnodig veel tijd vergen en zo afleiden van de maatschappelijke opgaven waar gemeenten voor staan. Naast de afstemming met het rijk en met maatschappelijke partners, is het voor gemeenten immers nog steeds een hele opgave om tot een constructief samenspel te komen met bewoners. Om die bewoners, in al hun diversiteit, zou het vooral moeten gaan.

Literatuur

- Akkermans, M., R. Kloosterman, E. Moons, C. Reep en M. Tummers-van der Aa (2022). *Veiligheidsmonitor 2021*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Akçomak, İ.S. en B. ter Weel (2012). The impact of social capital on crime: Evidence from the Netherlands. In: *Regional Science and Urban Economics*, jg. 42, nr. 1-2, p. 323-340.
- Amdaoud, M., G. Arcuri en N. Levratto (2021). Are regions equal in adversity? A spatial analysis of spread and dynamics of COVID-19 in Europe. In: *The European Journal of Health Economics*, jg. 22, nr. 4, p. 629-642.
- André, S., T. Reeskens en B. Völker (2022). *De sociologie en de pandemie, inzichten en vooruitblik na twee jaar coronacrisis*. Tilburg: Open University.
- Andriessen, I. (2017). *Discriminatie herkennen, benoemen en melden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Andriessen, I., J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema en M. de Voogd-Hamelink (2020). *Ervaren discriminatie II*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Anderson, B. (1983). *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. New York: Verso.
- Arends, J. en M. Tummers (2022). *Vrijwilligerswerk 2021*. Geraadpleegd 24 februari 2023 via Geraadpleegd via www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2022/vrijwilligerswerk-2021.
- Barrios, J.M., E. Benmelech, Y.V. Hochberg, P. Sapienza en L. Zingales (2021). Civic capital and social distancing during the Covid-19 pandemic. In: *Journal of Public Economics*, jg. 193, 104310.
- Baumeister, R.F. en M.R. Leary (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. In: *Psychological Bulletin*, jg. 117, nr. 3, p. 497-529.
- Beld, H. van den (2020) 'Door corona is het begrip voor eenzaamheid toegenomen' (artikel, 8 oktober 2020). Geraadpleegd 24 februari 2023 via aanpakeenzaamheid.nl/anjamachielse.
- Bellaart, H. en M. Uyterlinde (2021). Wijkenbeleid en diversiteit: terug van weggeweest. Geraadpleegd 24 februari 2023 via socialevraagstukken.nl/wijkenbeleid-en-diversiteit-terug-van-weggeweest.
- Bellaart, H. en A. Brock (2022). *Verschillen in leefsituatie tussen groepen naar herkomst. KIS Wijkenmonitor 2022*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.
- Bergefurt, L., A. Kemperman, P. van den Berg, A. Borgers, P. van der Waerden, G. Oosterhuis en M. Hommel (2019). Loneliness and life satisfaction explained by public-space use and mobility patterns. In: *International Journal of Environmental Research and Public Health*, jg. 16, nr. 21, art. 4282.
- Beugelsdijk, S. en T. van Schaik (2005). Social capital and growth in European regions: an empirical test. In: *European Journal of Political Economy*, jg. 21, nr. 2, p. 301-324.
- Beugelsdijk, S., J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (2019). *Denkend aan Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bjørnskov, C. (2012). How does social trust affect economic growth? In: *Southern Economic Journal*, jg. 78, nr. 4, p. 1346-1368.
- Blijleven, W. en S. Kooiker (2022). *Overdragen, overdragen, delen en herstellen, Overheidsvisies op de verdeling van verantwoordelijkheden sinds 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. en F. Vonk (2019). Kwaliteit van leven leefsituatie en tevredenheid met het leven. In: A. Wenekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.). *De Staat van Nederland 2019* (p. 305-343). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, A. de, M. de Klerk, D. Verkeek-Oudijk en I. Plaisier (2020). *Blijvende bron van zorg. Ontwikkelingen in het geven van informele hulp 2014-2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boterman, W.R. en S. Musterd (2016). Cocooning urban life: Exposure to diversity in neighbourhoods, workplaces and transport. In: *Cities*, jg. 59, nr. november, p. 139-147.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Britt, A., M. Kwakernaak, F. de Meere, L. Reches, I. Schell, N. de Wit, P. Rensen, R. Engbersen, O. de Zwart, M. Voorwinden en L. Kok (2022). *Leren, sturen en verantwoorden in de sociale basis*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Bronfenbrenner, U. (1995). Developmental ecology through space and time: A future perspective. In: P. Moen, G.H. Elder jr. en K. Lüscher (red.). *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development* (p. 619-657). Cambridge: Harvard University Press.

- Brummel, A., I. Maathuis, M. Meulen, N. van der Erp, M. van Planije en P. van der Horst (2022). *Welkome Wijk. Handreiking gebaseerd op het onderzoek Welkome Wijk*. Arnhem: HAN University of Applied Sciences Press.
- Buitelaar, E., A. Weterings, O. Raspe, O. Jonkeren en W.R. Boterman (2016). *Verdeelde triomf. Verkenning van stedelijk-economische ongelijkheid en opties voor beleid*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- BZK (2022a). *Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid*. Den Haag: Ministerie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- BZK (2022b). *Nationale woon- en bouwagenda*. Den Haag: Ministerie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Cacioppo, S., A.J. Grippo, S. London, L. Goossens en J.T. Cacioppo (2015). Loneliness: Clinical import and interventions. In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 10, nr. 2, p. 238-249.
- CBS (2022a). *Integratie en samenleven 2022*. Geraadpleegd 24 februari 2023 via longreads.cbs.nl/integratie-en-samenleven-2022.
- CBS (2022b). *Sociale contacten en maatschappelijke participatie* (StatLine). Geraadpleegd 24 februari 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/82249NED.
- CBS (2022c). *Vooraf jongeren emotioneel eenzaam in 2021* (nieuwsbericht, 29 september 2022). Geraadpleegd 24 februari 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/39/vooral-jongeren-emotioneel-eeenzaam-in-2021.
- CBS (2022d). *Vertrouwen in mensen en organisaties; persoonskenmerken* (StatLine). Geraadpleegd 9 maart 2023 via opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82378NED/table?dl=7A17F.
- Chan, J., H.P. To en E. Chan (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. In: *Social Indicators Research*, jg. 75, nr. 2, pp. 273-302.
- Charron, N., V. Lapuente en A. Rodríguez-Pose (2022). Uncooperative society, uncooperative politics or both? Trust, polarization, populism and COVID 19 deaths across European regions. In: *European Journal of Political Research* (doi.org/10.1111/1475-6765.12529).
- CRM (2022). *Monitor Discriminatiezaken over 2021*. Utrecht: College voor de Rechten van de Mens.
- Dagevos, J., M. de Voogd-Hamelink en R. Damen (2022). *Gevestigd, maar niet thuis*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en E. Miltenburg (2020). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2020*2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Delhey, J., Newton, K., & Welzel, C. (2011). How general is trust in "most people"? Solving the radius of trust problem. In: *American Sociological Review*, jg. 76, nr. 5, p. 786-807.
- Dijkstra, A.B., G.T. Dam en A. Munniksmä (2021). Inequality in citizenship competences. Citizenship education and policy in the Netherlands. In: B. Malak-Minkiewicz en J. Torney-Purta (red.). *Influences of the IEA Civic and Citizenship Education Studies* (p. 135-146). Cham: Springer.
- Dinesen, P.T., M. Schaeffer en K.M. Sønderskov (2020). Ethnic diversity and social trust: A narrative and meta-analytical review. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 23, nr. 1, p. 441-465.
- Ellemers, N. (2012). *The group self*. In: *Science*, jg. 336, nr. 6083, p. 848-852.
- Eurostat (2022). *Household composition statistics*. Geraadpleegd 7 februari 2023 via ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Household_composition_statistics.
- Fokkema, T. en M. Das (2021). Marokkaanse en Turkse migrantenouderen zijn eenzaam ondanks sociale contacten. In: *Demos*, jg. 37, nr. 6, pp. 5-7.
- Fokkema, M. en A. van Tol (2022). *Toename rijksbudgetten voor de gebiedsgerichte aanpak. Financieringsstromen van het Rijk richting de 16 stedelijke vernieuwingsgebieden*. Den Haag: Platform31.
- Goedhart, N.S., D. Dedding, M.J. Rodriguez en P. Spruijt (2022). "Ik ben maar een mbo'er." *Het mentaal welbevinden van mbo-studenten tijdens de coronacrisis*. Bilthoven/Amsterdam: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu en Amsterdam Universitair Medisch Centrum.
- Gool, M. van, M. Versantvoort, L. van Noije, D. Verbeek-Oudijk, A. van den Broek en C. van Campen (2022). *Reflectie op het coalitieakkoord 2021-2025 vanuit het burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Granovetter, M. (1983). The strength of weak ties: A network theory revisited. In: *Sociological Theory*, jg. 1, p. 201-233.
- Haafden, A.F. van (2022). *Ethnic sorting in football: A quantitative analysis of ethnicity and membership in Dutch amateur football* (dissertatie Universiteit Utrecht). Geraadpleegd 7 maart 2023 via dspace.library.uu.nl/handle/1874/423893.
- Habibov, N., A. Cheung en A. Auchynnikava (2017). Does social trust increase willingness to pay taxes to improve public healthcare? Cross-sectional cross-country instrumental variable analysis. In: *Social Science and Medicine*, jg. 189, nr. september, p. 25-34.

- Halman, L., T. Reeskens, I. Sieben, en M. van Zundert (2022). *Atlas of European Values: Change and continuity in turbulent times*. Tilburg: Open Press TiU.
- Hofstra, B. (2022). Interethnic weak ties online and out-group attitudes among Dutch ethnic majority adolescents. In: *European Societies*, jg. 24, nr. 4, p. 463-492.
- Hofstra, B., R. Corten, F. van Tubergen en N.B. Ellison (2017). Sources of segregation in social networks: A novel approach using Facebook. In: *American Sociological Review*, jg. 82, nr. 3, p. 625-656.
- Hofstra, B., V.V. Kulkarni, S. Munoz-Najar Galvez, B. He, D. Jurafsky en D.A. McFarland (2020). The diversity-innovation paradox in science. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, jg. 117, nr. 17, p. 9284-9291.
- Huijink, W. (2020). *Werk in ontwikkeling? Veranderingen sinds begin deze eeuw in de arbeidsmarktpositie van personen met een niet-westerse migratieachtergrond*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijink, W. en I. Andriessen (red.) (2016). *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijink, W., J. Dagevos, M. Gijsberts en I. Andriessen (2015). *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijink, W., R. Damen en L. van Kampen (2022). *LHBT-monitor 2022*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Inspectie van het Onderwijs (2022a). *Peil.Burgerschap einde basisonderwijs 2019-2020*. Zoetermeer: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2022b). *Schoolsegregatie (technisch rapport)*. Zoetermeer: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2023). *Selectie in het hoger onderwijs: Criteria, instrumenten en de borging van kansengelijkheid*. Zoetermeer: Inspectie van het Onderwijs.
- Kalkbrenner, B.J. en J. Roosen (2016). Citizens' willingness to participate in local renewable energy projects: The role of community and trust in Germany. In: *Energy Research and Social Science*, jg. 13, nr. maart, p. 60-70.
- Kas, J., R. Corten en A. van de Rijt (2022). The role of reputation systems in digital discrimination. In: *Socio-Economic Review*, jg. 20, nr. 4, p. 1905-1932.
- Kearns, A., E. Whitley, C. Tannahill en A. Ellaway (2015). 'Lonesome town?' Is loneliness associated with the residential environment, including housing and neighbourhood factors? In: *Journal of Community Psychology*, jg. 43, nr. 7, p. 849-867.
- Kim, E.S., Y. Chen, I. Kawachi en T.J. VanderWeele (2020). Perceived neighborhood social cohesion and subsequent health and well-being in older adults: An outcome-wide longitudinal approach. In: *Health & Place*, jg. 66, nr. november, p. 102420.
- Klerk, M. de, E. Eggink, P. van Echteld en M. Kromhout (2022). *Uitdagingen in het sociaal domein*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klok, J., T.G. van Tilburg, B. Suanet, T. Fokkema en M. Huisman (2017). National and transnational belonging among Turkish and Moroccan older migrants in the Netherlands: protective against loneliness? In: *European Journal of Ageing*, jg. 14, p. 341-351.
- Knapen, J., E. Zonneveld, M. Meijer, L. Hulsbosch, C. Aussems, J. Menting en H. Boeije (2022). *Monitoring VN-verdrag handicap: rapportage overkoepelende indicatoren: 2016-2021*. Utrecht: Nivel.
- Knipscheer, C.P.M., J. de Jong-Gierveld, T.G. van Tilburg en P.A. Dykstra (red.) (1995). *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam: VU University Press.
- Kok, A.A., K.Y. Pan, N. Rius-Ottenheim, F. Jörg, M. Eikelenboom, M. Horsfall, R. Luteijn, P. van Oppen, D. Rhebergen, R.A. Schoevers, E.J. Giltay en B.W. Penninx (2022). Mental health and perceived impact during the first Covid-19 pandemic year: A longitudinal study in Dutch case-control cohorts of persons with and without depressive, anxiety, and obsessive-compulsive disorders. In: *Journal of Affective Disorders*, jg. 305, nr. mei, pp. 85-93.
- Kros, K., R. Broekroelofs, H. Felten en S. Does (2022). *Monitor lokaal antidiscriminatiebeleid*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.
- Kromhout, M., P. van Echteld en P. Feijten (2020). *Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J., R. Mouktadibillah en J. de Vries (2021). *Opgroeien in een kwetsbare wijk. Over buurteffecten en persoonlijke ervaringen van jongens en jonge mannen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Leidemeijer, K. en J. Mandemakers (2022). *Leefbaarheid in Nederland 2020. Een analyse op basis van de Leefbaarometer 3.0*. Amsterdam: Atlas Research.
- Leun, J.P. van der en M.A. van der Woude (2011). Ethnic profiling in the Netherlands? A reflection on expanding preventive powers, ethnic profiling and a changing social and political context. In: *Policing and Society*, jg. 21, nr. 4, p. 444-455.

- Lodder G., M.A. van Scheppingen. E. de Caluwé en A.K. Reitz (2020). *Eenzaamheid voorkomen in een periode van social distancing (COVID-19)* (eindrapport). Tilburg: Tilburg University.
- McPherson, M., L. Smith-Lovin en J.M. Cook (2001). Birds of a feather: Homophily in social networks. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 27, nr. 1, p. 415-444.
- Miltenburg, E., B. Geurkink, S. Tunderman, D. Beekers en J. den Ridder (2022). *Burgerperspectieven 2022*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mohnen, S.M., B. Völker, H. Flap, S.V. Subramanian en P.P. Groenewegen (2015). The influence of social capital on individual health: is it the neighbourhood or the network? In: *Social Indicators Research*, jg. 121, nr. 1, p. 195-214.
- Movisie/VNG (2022). *VN-verdrag Handicap in gemeenten. Flitspeiling stand van zaken*. Geraadpleegd 24 januari 2023 via movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2022-10/Movisie_VNG-flitspeiling.pdf.
- NCAB (2022). *Werkplan Antisemitismebestrijding 2022-2025*. Den Haag: Nationaal Coördinator Antisemitismebestrijding.
- NCDR (2022). *Nationaal Programma tegen Discriminatie en Racisme 2022*. Den Haag: Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme.
- NIDI/CBS (2020). *Bevolking 2050 in beeld: drukker, diverser en dubbelgrijs*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut en Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Noordzij, K., W. de Koster en J. van der Waal (2021). "They don't know what it's like to be at the bottom": Exploring the role of perceived cultural distance in less educated citizens' discontent with politicians. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 72, nr. 3, p. 566-579.
- OCW (2022). *Verslag van gesprekken met het onderwijsveld over het masterplan basisvaardigheden*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2021). All the lonely people: Education and loneliness. In: *Trends Shaping Education Spotlights*, nr. 23. Parijs: OECD Publishing. Geraadpleegd 10 februari 2023 via www.oecd.org/education/all-the-lonely-people-23ac0e25-en.htm.
- Onderwijsraad (2019). *Doorgeschoten differentiatie in het onderwijsstelsel. De stand van educatief Nederland*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Olsthoorn, M. en A. Roeters (2023). *Reflectie SCP op Aanpak Arbeidsmarktcrisise: Krappe arbeidsmarkt vraagt om meer mensgerichte oplossingen* (kennisnotitie). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Putnam, R.D. (1992). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Quillian, L. en J.J. Lee (2023). Trends in racial and ethnic discrimination in hiring in six Western countries. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, jg. 120, nr. 6, e2212875120.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2018). *Burgerperspectieven 2018*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Josten, J. Boelhouwer en C. van Campen (2020). *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, L. Vermeij, R. Maslowski en L. 't Hul (2021). *Burgerperspectieven 2021*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, S. Kunst, L. 't Hul en A. van den Broek (2022). *Burgerperspectieven 2022*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RIVM (2022). *Kwartaalonderzoek jongeren*. Geraadpleegd 13 februari 2023 via www.rivm.nl/gezondheids-onderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-jongeren.
- ROB (2021a). *Rust – Reinheid – Regelmaat*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- ROB (2021b). *Rol nemen, ruimte geven. De rol van het Rijk bij interbestuurlijke samenwerking*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Rodríguez-Pose, A. en V. Von Berlepsch (2019). Does population diversity matter for economic development in the very long term? Historic migration, diversity and county wealth in the US. In: *European Journal of Population*, jg. 35, nr. 5, p. 873-911.
- Roos, S. de, F. Bucx en E. van den Berg (2021). *Sociale netwerken van ouders. Steun bij de opvoeding en andere ouderschapstaken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RVS/CRa (2022). *Ruimte maken voor ontmoeting. De buurt als sociale leefomgeving*. Den Haag: Raad voor Volksgezondheid en Samenleven en College van Rijksadviseurs.
- Schakel, W. (2021). Unequal responsiveness in the Netherlands. In: *Socio-Economic Review*, jg. 19, nr. 1, p. 37-57.
- Schiefer, D. en J. van der Noll (2017). The essentials of social cohesion: A literature review. In: *Social Indicators Research*, jg. 132, nr. 2, p. 579-603.
- Schmeets, H. en J. Exel (2020). *Vertrouwen, maatschappelijk onbehagen en pessimisme*. Geraadpleegd 24 februari 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/vertrouwen-maatschappelijk-onbehagen-en-pessimisme.

- Schmeets, H. en J. Exel (2021). *Vertrouwen van migranten in medemens en instituties*. Geraadpleegd 24 februari 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2021/vertrouwen-van-migranten-in-medemens-en-instituties.
- Schmeets, H. en J. Exel (2022). *Vertrouwen in medemens en instituties voor en tijdens de pandemie*. Geraadpleegd 24 februari 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/vertrouwen-in-medemens-en-instituties-voor-en-tijdens-de-pandemie?onepage=true.
- Schnabel, P. (2018). *Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht*. Amsterdam: Prometheus.
- Son, J. en N. Lin (2012). Network diversity, contact diversity, and status attainment. In: *Social Networks*, jg. 34, nr. 4, p. 601-613.
- Surkalim, D.L., M. Luo, R. Eres, K. Gebel, J. van Buskirk, A. Bauman en D. Ding (2022). The prevalence of loneliness across 113 countries: Systematic review and meta-analysis. In: *BMJ*, jg. 376, eo67068.
- Sutcliffe, A., R. Dunbar, J. Binder en H. Arrow (2012). Relationships and the social brain: integrating psychological and evolutionary perspectives. In: *British Journal of Psychology*, jg. 103, nr. 2, p.149-168.
- SZW (2022). *Actieplan Arbeidsmarktdiscriminatie 2022-2025. Gelijkwaardige kansen voor iedereen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Tam, K.P. en H.W. Chan (2018). Generalized trust narrows the gap between environmental concern and pro-environmental behavior: Multilevel evidence. In: *Global Environmental Change*, jg. 48, nr. 1, p. 182-194.
- Tiemeijer, W. (2021). *Project Nederland. Van feitelijke naar gewenste nationale identiteit*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- TK (2019/2020). *Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs*. Memorie van toelichting van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 28 november 2019. Tweede Kamer, vergaderjaar 2019/2020, 35352, nr. 3.
- TK (2020/2021a). *Voortgang aanpak discriminatie en racisme*. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 24 juni 2021. Tweede Kamer, vergaderjaar 2020/2021, 30950, nr. 250.
- TK (2020/2021b). *Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met onder andere de uitbreiding van het bestuurlijk handhavingsinstrumentarium (Wet uitbreiding bestuurlijk instrumentarium onderwijs)*. Memorie van toelichting van minister voor Basis- en Voortgezet Onderwijs en Media van 29 september 2021. Tweede Kamer, vergaderjaar 2020/2021, 35920, nr. 3.
- TK (2020/2021c). *Kabinetsreactie inzake het Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)-rapport 'Samenleven in verscheidenheid'*. Brief van minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, minister voor Basis- en Voortgezet Onderwijs en Media, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, staatssecretaris van Justitie en Veiligheid en minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 24 maart 2021. Tweede Kamer, vergaderjaar 2020/2021, 29861, nr. 70.
- TK (2021/2022a). *Hoofdpijnen toekomst Wmo*. Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 28 maart 2022. Tweede Kamer, vergaderjaar 2021/2022, 29538, nr. 332.
- TK (2021/2022b). *Vervolg coördinerende aanpak implementatie van het VN-verdrag handicap*. Brief van de minister voor Langdurige Zorg en Sport van 19 april 2022. Tweede Kamer, vergaderjaar 2021/2022, 24170, nr. 254.
- TK (2022/2023). *Vervolgaanpak Eén tegen eenzaamheid 2022-2025*. Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Tweede Kamer, vergaderjaar 2022/2023, 29538, nr. 344.
- Tubergen, F. en B. Völker (2015). Inequality in access to social capital in the Netherlands. In: *Sociology*, jg. 49, nr. 3, p. 521-538.
- Veldheer, V., J.-J. Jonker, L. van Noije en C. Vrooman (2012). *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. (2021). *Vier typen gemeenten. Een instrument om verschillen tussen gemeenten in beeld te brengen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. en W. Hamelink (2021). *Lang niet toegankelijk. Ervaringen van Nederlanders met een lichamelijke beperking als spiegel van de samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Visser, V., W. de Koster en J. van der Waal (2021). Understanding less-educated citizens' (non-)participation in citizens' initiatives: Feelings of entitlement and a taste for politics. In: *Current Sociology* (doi.org/10.1177/00113921211024700).
- Vogels, R., M. Turkenburg en L. Herweijer (2021). *Samen of gescheiden naar school. De betekenis van sociale scheiding en ontmoeting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Völker, B. (2022). Netwerken in lockdown. Over de gevolgen van coronamaatregelen voor relaties en eenzaamheidsgevoelens. In: S. André, T. Reeskens en B. Völker (red.), *De sociologie en de pandemie. Inzichten en vooruitblik na twee jaar coronacrisis* (p. 182-194). Tilburg: Open Press Tilburg University.
- Völker, B., I. Andriessen en H. Posthumus (2014). Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer. (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (p. 217-233). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer, J. Iedema en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Verschil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- VVD, D66, CDA en ChristenUnie (2021). *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025*. Den Haag: Rijksoverheid.
- VZinfo.nl (2021). *Eenzaamheid | Regionaal | Volwassenen*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. Geraadpleegd 5 december 2022 via www.vzinfo.nl/eenzaamheid/regionaal/volwassenen.
- Wellman, B. en S. Wortley (1990). Different strokes from different folks: Community ties and social support. In: *American Journal of Sociology*, jg. 96, nr. 3, pp. 558-588.
- Wennekers, A. en A. van der Torre (2020). Vrije tijd. In: J. den Ridder, E. Josten, J. Boelhouwer en C. van Campen (red.), *De staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WRR (2020). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Yu, R., G. Leung, J. Chan, B.H.K. Yip, S. Wong, T. Kwok en T. Woo (2021). Neighborhood social cohesion associates with loneliness differently among older people according to subjective social status. In: *Journal of Nutrition, Health and Aging*, jg.25, nr. 1, p. 41-47.
- Zoorob, M.J. en J.L. Salemi (2017). Bowling alone, dying together: The role of social capital in mitigating the drug overdose epidemic in the United States. In: *Drug and Alcohol Dependence*, jg. 173, nr. 1, p. 1-9.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

50 jaar spiegel
van de
samenleving

